

International Journal of Mardin Studies
(IJMS), 2024, 5(1), s. 26-38.

**Mardin İlinin Somut Olmayan Kültürel Mirası:
Ulusal Envantere Kayıtlı Unsurlar
Üzerinden Bir İnceleme**

Öğr. Gör. Bestami BOZOĞULLARINDAN

**Mardin İlinin Somut Olmayan Kültürel Mirası:
Ulusal Envantere Kayıtlı Unsurlar Üzerinden Bir İnceleme**

Bestami BOZOĞULLARINDAN¹

Özet

Kültürel mirası koruma düşüncesi, uzun yıllar boyunca sadece obje ve yapı odaklı olarak şekillenmiştir. UNESCO'nun 2003 yılında hazırladığı Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ile birlikte kültürel miras anlayışı değişmiş ve korunması planlanan miras kapsamına somut olmayan kültürel ürünler de dâhil edilmiştir. Söz konusu sözleşmeye Türkiye 2006 yılında taraf olmuştur. Sözleşmeye taraf devletlerin ulusal ve uluslararası alanda yerine getirmesi gereken çeşitli yükümlülükleri bulunmaktadır. Bu yükümlülüklerin en önemlilerinden biri olan listeleme çalışmaları, ulusal düzeyde il envanterleri ile temsil edilmektedir. İl envanterleri temel alınarak oluşturulan ulusal envantere günümüz itibarıyla 1497 unsurun kaydedildiği görülmektedir. Bu unsurlardan on beş adedi, Mardin ili adına kayıtlıdır. Bu unsurlara odaklanan çalışmada unsurların bugünkü durumu, yürütülen koruma faaliyetleri ile Mardin ilinin somut olmayan kültürel miras açısından potansiyeli değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mardin, Somut Olmayan Kültürel Miras, Envanter, Koruma.

Intangible Cultural Heritage of Mardin Province:

A Review Through the Elements Registered in the National Inventory

Abstract

The idea of conserving cultural heritage has been shaped only by focusing on objects and structures for many years. With the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage prepared by UNESCO in 2003, the understanding of cultural heritage has changed and intangible cultural products have been included in the scope of the heritage planned to be conserved. Türkiye became a party to this convention in 2006. There are various obligations that the states parties to the Convention must fulfill nationally and internationally. One of the most important obligations among these is the listing activities, which are represented at the national level through provincial inventories. As of today, it appears that 1497 elements have been recorded in the national inventory, which was created based on provincial inventories. 15 of these elements are registered in the name of Mardin province. In the study focusing on these elements, the current status of the elements, the conservation activities carried out and the potential of Mardin province in terms of intangible cultural heritage have been evaluated.

Key Words: Mardin, Intangible Cultural Heritage, Inventory, Conservation.

¹ Öğr. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü, Türk Dili Ana Bili Dalı, bestamibozogullarindan@artuklu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6820-821X.

1. Giriş

Somut olmayan kültürel miras, toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler -bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar- olarak tanımlanmaktadır (Oğuz, 2009: 57). Somut olmayan ürünlerin kültürel miras kapsamında değerlendirilmesi birdenbire olmamış, uzun bir hazırlık aşaması söz konusu olmuştur. İlk etapta UNESCO'nun da dünyadaki genel algılayışa paralel olarak kültürel miras ürünlerini obje ve yapı odaklı kabul ettiği görülmektedir. 1950 tarihli “Eğitimsel, Bilimsel ve Kültürel Objelerin Taşınması Üzerine Uzlaşma”, 1954 tarihli “Silahlı Çatışma Durumunda Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ve Protokolü”, 1970 tarihli “Kültür Varlıklarının Kanunsuz İthal, İhraç ve Mülkiyet Transferinin Önlenmesi ve Yasaklanması İçin Alınacak Tedbirlerle İlgili Sözleşme”, 1972 tarihli “Kültürel ve Doğal Dünya Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme” adlarını taşıyan UNESCO belgeleri (Oğuz, 2013: 6-7) obje ve yapı odaklı kültürel miras anlayışının bir yansımasıdır. Bu süreçten sonra, sözü edilen belgelerin korumayı hedeflediği kültürel miras dışında kalan kültürel unsurların korunması gerekliliği tartışılmış ve 1973 tarihli “Bolivya Deklerasyonu” ile birlikte 2003 yılında hazırlanan “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi”ne uzanan süreç başlamıştır. Sonuç olarak 2003 tarihli UNESCO 32. Genel Konferansı’nda “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi” kabul edilmiş ve Türkiye, sözleşmeye 2006 yılında taraf olmuştur (URL.1).

Sözleşme, taraf olan ülkeleri SOKÜM unsurları konusunda envanter çalışmaları yapmakla yükümlü tutmaktadır. Bu noktada ülkelere ait unsurların SOKÜM listelerinde temsil edildiği görülmektedir. UNESCO, sözleşme dâhilinde uluslararası ölçekte üç adet liste özelinde çalışmalarını yürütmektedir:

- 1) İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi
- 2) Acil Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi
- 3) Korumanın İyi Uygulamaları Kaydı (URL.2)

Uluslararası listelere önerilecek unsurların tespiti noktasında ulusal ölçekteki çalışmalar önemlidir. Bu noktada il envanterleri üzerinden oluşturulan ulusal envanterler, hemen her ilden somut olmayan kültürel miras unsurlarının listede temsil edildiği alan olarak karşımıza çıkmaktadır. SOKÜM sözleşmesinin 12. maddesi, taraf devletlere envanterlerini kendi durumlarına uygun şekilde oluşturma imkânı tanımaktadır. Kültürel çeşitlilik açısından son derece zengin olan ülkemizin bu zenginliklerinin belgelenmesinde ulusal envanterlerin önemi yadsınamaz. Türkiye, ulusal envanterlerini oluşturma aşamasında dünyadaki en iyi uygulamaları inceleyerek işe başlamıştır. İlk envanter çalışmasına ise “Yaşayan İnsan Hazineleri Programı” ile başlanmıştır. Daha sonra ulusal ölçekte ikinci envanter olarak “Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri” oluşturulmuştur (Karabaşa, 2009: 180). Ulusal envanterin oluşturulma aşamaları aşağıdaki gibidir (URL.3):

- “İllerde öncelikle ilgili kurum/kuruluş, araştırma merkezi/enstitü, sivil toplum kuruluşu temsilcileri ile uzmanlar ve gerekli durumlarda bizzat somut olmayan kültürel miras taşıyıcılarının katılımıyla İl Tespit Kurulları oluşturulur.”
- “Bu kurullar, kendi illerindeki somut olmayan kültürel miras unsurları ile yaşayan insan hazinesi aday önerilerini, gerekli formları doldurulmuş hâlde, periyodik olarak yılda iki kez Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü’ne gönderir.”
- “Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü, illerden gelen verileri kendi bünyesinde ilgili kurum/kuruluş, araştırma merkezi/enstitü, sivil toplum kuruluşu temsilcileri ile uzmanlar ve gerekli durumlarda somut olmayan kültürel miras taşıyıcılarının katılımı ile oluşturduğu değerlendirme kurulunda inceleyerek envantere alınacak unsurları belirler ve Makam Onayı’na sunar.”
- “Envantere alınması kararlaştırılan unsurlar, envanter sistemine kaydedilir ve Genel Müdürlüğün web sitesinden kamuoyuyla paylaşılır.”

Literatür taramasıyla elde edilen verilerin doküman analizi yöntemiyle incelendiği bu çalışma, “Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri”ne Mardin özelinde bakmayı hedeflemektedir. 2024 Mart ayı itibariyle ulusal envantere kayıtlı 1497 unsurdan 15 adedi Mardin adına kayıtlıdır. Çalışmada bu unsurlarla ilgili koruma noktasında yapılan çalışmalar ve Mardin’in somut olmayan kültürel miras özelindeki potansiyeli ele alınacaktır. SOKÜM il ve ulusal envanterlerinde Mardin adına kayıtlı unsurlar aşağıda belirtilmiştir (URL.4):

Tablo 1. Somut Olmayan Kültürel Miras İl Envanteri.

Unsur Grup Başlıkları	Unsur Grup Başlık Kodları	Unsurlar	İl Envanteri /Yerel Uygulamalar	İller
Geleneksel el sanatı ustalığı (Geleneksel zanaatkarlık)	1.002	Cam Altı Resmi	Cam Altı Resmi	MARDİN
Geleneksel el sanatı ustalığı (Geleneksel zanaatkarlık)	1.002	Bakırcılık	Bakırcılık	MARDİN
Geleneksel el sanatı ustalığı (Geleneksel zanaatkarlık)	1.002	Telkâri Sanatı	Telkâri	MARDİN
Geleneksel el sanatı ustalığı (Geleneksel zanaatkarlık)	1.002	Demircilik	Sıcak Demir İşlemciliği	MARDİN
Geleneksel el sanatı ustalığı (Geleneksel zanaatkarlık)	1.002	Semercilik	Semercilik	MARDİN
Geleneksel mimari ve yapı ustalığı (Taş, tuğla, kerpiç, metal, ahşap, cam vb.)	1.003	Geleneksel taş yapı ustalığı/Taş işlemciliği	Taş yontmacılığı, taş süslemciliği, taşçılık	MARDİN
Geleneksel toplantılar ve teşkilatlanmalar	1.009	Barana, sıra gecesi, yâren vb. geleneksel sohbet toplantıları	Leyli Gecesi	MARDİN
Doğum öncesi / sonrası ve çocukluk çağı gelenekleri	1.015	Diş hediği geleneği	Diş aşı, diş bulguru, diş buğdayı	MARDİN
İnanç ve inanışlara bağlı gelenek ve uygulamalar	1.018	Yağmur Duası Törenleri	Yağmurun Gelini (Buka Barane)	MARDİN
İnanç ve inanışlara bağlı gelenek ve uygulamalar	1.018	Geleneksel Dövme Uygulaması	Dövme, Dövün, Döğün	MARDİN
Takvime bağlı inanış, kutlama ve gelenekler	1.022	Hıdırellez	Bahar Bayramı	MARDİN
Takvime bağlı inanış, kutlama ve gelenekler	1.022	Hesit Merene Şenliği	Hesit Merene	MARDİN
Takvime bağlı inanış, kutlama ve gelenekler	1.022	Çoban Bayramları: Koç katımı, yünüm-koyun yüzdürme	Berivan	MARDİN

Takvime bağlı inanış, kutlama ve gelenekler	1.022	Serisali	Sersal	MARDİN
Geleneksel Halk Dansları	1.029	Reyhani	Reyhani halk oyunu ve müziği	MARDİN

2. Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye İl Envanterlerinde Mardin Adına Kayıtlı Unsurlar

Tarihte pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Mardin, farklı etnik ve dini grupları bünyesinde barındırması sebebiyle çok kültürlü bir yapıya sahiptir. Bu kültürel çeşitlilik, Mardin şehrini halk bilimi açısından yaşayan bir müzeye dönüştürmektedir. Şehrin mutfak kültürü, halk dansları, geçiş dönemi pratikleri, sözlü anlatıları, halk inanışları, halk takvimi, halk mimarisi ve folklorun hemen her şubesiyle ilgili sahip olduğu kültürel belleğin, belgelenmesi ve kayıt altına alınması son derece önem arz etmektedir. Söz konusu kültürel bellekle birlikte Mardin, turizm açısından da önemli duraklardan biri olmuştur. Çağımızda dijitalleşmenin de etkisiyle birlikte kentlerin belirli özellikleriyle ön plana çıkma çabası artmaktadır (Avcı, 2021: 261). Bu çerçevede Mardin, zengin kültürel yapısıyla kent imgesi olma potansiyeline sahip çok sayıda unsura sahiptir. Bu unsurların belgelenmesi ve çağın şartlarına uygun biçimde işlenebilmesi noktasında SOKÜM çalışmalarının önemi bir kat daha artmaktadır. Ulusal envantere Mardin adına kayıtlı unsurların sayısının artması, hem koruma politikalarının geliştirilmesini sağlayacak hem de söz konusu unsurların görünür olmasında etkili olacaktır. Bu çerçevede, Mardin adına ulusal envantere kayıtlı unsurlar konu edilecektir.

Geleneksel El Sanatları

Geleneksel kültürün maddi ürünleri olan ve insanın günlük yaşantısını kolaylaştırmayı hedefleyen el sanatları, ekonomik işlevlerinin yanında sosyal ve kültürel işlevlere de sahiptir. Usta-çırak geleneği içerisinde öğrenilen bu sanatlar, fabrikasyon ürünlerin artması, talebin azalması, yeterli ilginin gösterilmemesi, mesleği öğrenmeye gönüllü çırak sayısının azalması vb. sebeplerden dolayı yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Ulusal envantere “geleneksel el sanatı ustalığı” başlığı altında Mardin adına kayıtlı olan unsurlar, Cam Altı Resmi, Bakırcılık, Demircilik, Telkâri Sanatı ve Semercilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ulusal envantere Mardin adına kaydedilmiş unsurlardan biri olan “Cam Altı Resmi”, cam üzerine desenleri ters olarak uygulayıp resmetme şeklinde tanımlanabilir. Bu sanatın günümüzdeki merkezleri Konya, Mardin, İstanbul illeri ile Muğla’nın Datça ilçesidir (Baysal, 2010: 1). Yörelere kültürel özelliklerine ve ustaların sanat anlayışına göre şekillenen cam altı resim sanatında halkın gelenekleri, dinî ve millî değerleri ile yaşanan dönemin sosyal olayları yansıtılır (Nas, 2016: 95; Nas, 2018: 76). Bu noktada cam altı resimleri, içerisinden çıktıkları yörelerden bağımsız olarak düşünmek mümkün görünmemektedir. Mardin ilinde yapılan cam altı resimlerde şahmeran figürünün en çok karşılaşılan figür olması bu bağlamda düşünülebilir. Şahmeran, evrensel bir motif olmakla birlikte bu motifin Anadolu’da daha çok Mersin ve Mardin’de yoğunlaştığı görülmektedir. Kolektif bellekteki şahmeran efsanelerinin bu durumun temel sebeplerinden olduğu açıktır. Mardin’de yılanların tılsımlı olduğuna ve ev iyisi olarak olumlandığına yönelik inanışlar mevcuttur (Balıkçı, 2018: 60). Bu halk inanışı, söz konusu figürün yöre halkınca benimsenmesinde etkili olmuştur. Şahmeran figürü dışında Mardin’deki cam altı resim sanatı ustalarının işlediği diğer temalar arasında ön sırayı “Mardin güvercini” almaktadır (Baysal, 2010: 62). Zikredilen kültürel arka plan, Mardin’i

söz konusu figürün yöre halkınca benimsenmesinde etkili olmuştur. Şahmeran figürü dışında Mardin'deki cam altı resim sanatı ustalarının işlediği diğer temalar arasında ön sırayı "Mardin güvercini" almaktadır (Baysal, 2010: 62). Zikredilen kültürel arka plan, Mardin'i Anadolu'nun cam altı resim sanatı merkezlerinden biri hâline getirmektedir. Günümüzde Mardin çarşılarında bu sanatın örneklerine rastlanmakla birlikte diğer geleneksel el sanatlarında olduğu gibi yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Bu el sanatının envantere kaydedilmesi önemli bir adım olmakla beraber bu adımın koruma yaklaşımlarıyla pekiştirilmesi gerekmektedir. Mardin cam altı resim sanatının ustalarından Tacettin Toparlı, 18 Aralık 2023 tarihinde katılmış olduğu "Umayla Yaşam" isimli Youtube kanalında cam altı resim sanatının eğitim müfredatında aktif biçimde yer aldığı takdirde gelecek nesillere aktarılabilirliğini belirtmektedir. Kendisine çırak olmak için çok sayıda kişinin başvurduğunu belirten Toparlı, bu grubu çoğunlukla yaz aylarında çocuklarını bir yere emanet etmek isteyen ailelerin oluşturduğunu ifade etmektedir. Söz konusu sanatın aktarılmasında bu sürenin yeterli olmadığını belirtmekte ve örgün eğitim içinde bu sanatın yer almasının gerekliliğini vurgulamaktadır (URL.5).

Cam altı resim sanatı, Mardin kent kimliğinin belirgin unsurlarından biri olarak görünmektedir. Kenti temsil kabiliyetine sahip bu unsur, şehre katma değer oluşturabilecek potansiyele sahiptir. Cam altı resimler, yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Bu bağlamda söz konusu sanatın medyadaki görünürlüğünün artırılması, gelecek kuşaklara aktarılabilirliği için çeşitli kursların açılarak ilgi duyanlara öğretilmesi gerekmektedir. Ayrıca sanatını icra etme noktasında gerekli şartları sağlayan ustaların Yaşayan İnsan Hazine programına dâhil edilmesi yönünde çalışmaların yapılması önem arz etmektedir.

Ulusal envantere geleneksel el sanatları başlığı altında Mardin adına kayıtlı bir diğer unsur, bakırcılıktır. Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Mardin ilinin de en eski el sanatlarından olan bakırcılık, günümüzde kendi adıyla anılan çarşısında icra edilmeye devam etmektedir. Sofra takımı, çanak, kaşık, kepçe, kevgir, sini, leğen, kazan, ibrik ve su güğümü gibi mutfak ürünlerinin üretildiği bu el sanatı, Anadolu'daki diğer örneklerde olduğu gibi yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Mardin Artuklu Belediyesi tarafından yayımlanan "Artuklu Alan Yönetim Planı 2022-2026" isimli belgede, bakırcılık sanatına tehlike oluşturan en önemli unsurlardan biri, fabrikasyon ürünlerin artması olarak ifade edilmiştir (URL.6). Bakırcılık sanatını devam ettiren ustaların yakındığı konuların başında çırak bulamama sorunu gelmektedir. Çarşının eski ihtişamını kaybettiğini belirten ustalar, eskiden çok sayıda bakırcı dükkânının bulunduğunu, günümüzde ise bu sayının tek hanelere düştüğünü ifade etmektedirler (URL.7).

Telkâri, genel olarak saf haldeki altın ve gümüşün yüksek dereceli ateşte eritilerek ince tel hâline dönüştürülmesi ve bu tellerin çift ile eğip bükülerek işlendiği bir el sanatıdır (Serçek ve Akyüz, 2021: 24). Telkâri, ustaların büyük emeği sonucunda günümüzde de Mardin çarşılarında varlığını sürdürmektedir (Yeşilbaş, 2018: 798). Ustaların ifadelerine göre Mardin'i telkâri sanatında diğer yörelerden ayıran en önemli özellik, ince ve zarif işçiliktir. Geçmişte ağırlıklı olarak Süryaniler tarafından yapılmakla birlikte son yıllarda Müslüman ustalarının sayısının arttığı görülmektedir. Ustalar, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Halk Eğitim Merkezleri ve Mardin Olgunlaşma Enstitüsü ile Aile Destek Merkezi (ADEM), Artuklu Üniversitesi, Belediye'ye bağlı İnovasyon Merkezi, Yaşayan Müze ve Telkâri Müzesi gibi yerlerde sanatlarını yaşatmaktadır (Allak, 2024: 1386). Telkâri, Mardin ilinin turizmi açısından da son derece önemli bir yere sahiptir. Turistler tarafından ilgi gören bu ürünlerin ekonomik bir girdi oluşturduğu görülmektedir. Telkâri sanatı üzerine yapılan çalışmalarda yeni neslin bu sanata ilgisinin azaldığı ifade edilmektedir. Belediye ve üniversite merkezli olarak yürütülen çalışmalar, sanatın yaşatılması ve korunmasına katkı sağlayacak olumlu çabalardır.

Envantere Mardin adına kayıtlı geleneksel el sanatlarından olan semercilik ve demircilik yok olma tehlikesini en yakından yaşayan sanatlardandır. Mardin ilinde eskiden sayısı otuza yaklaşan semerci dükkânının olduğu belirtilmektedir. Günümüzde Mardin’de mesleği icra eden son semerci ustaları da mesleğini bırakmak üzeredir. Mesleğin bu duruma gelmesindeki temel sebep, binek hayvanlarına duyulan ihtiyacın azalmasıdır. Sıcak demir işlemeciliği de semercilik ile benzer kaderi yaşamaktadır. Artuklu ilçesinde demircilik mesleğini icra eden son usta olduğunu ifade eden Mehmet Artukluoğlu: “Satır, orak, çekiç, balta, kazma, çapa, taş kırma ürünleri üretiyorum. O da köylülerin verdiği sipariş üzerine üretiyorum. Artık kendi yağımızda kavruluyoruz.” ifadelerini kullanmaktadır (URL.8-9).

Geleneksel Mimari ve Yapı Ustalığı

Ulusal envantere Geleneksel Mimari ve Yapı Ustalığı” başlığı altında Mardin adına “Geleneksel taş yapı ustalığı/Taş işlemeciliği” unsuru kaydedilmiştir.

Mardin, coğrafi özellikleri sebebiyle; usta-çırak ilişkisi içerisinde öğrenilen geleneksel taş işlemeciliği ustalığında önemli merkezlerdendir. Geleneksel Mardin evleri, taş işlemeciliğinin izlerini taşıyan motiflerle süslenmiştir. Anadolu Sigorta’nın Kültür ve Turizm Bakanlığı danışmanlığında gerçekleştirdiği “Bir Usta Bin Usta” isimli proje kapsamında 2011 yılında taş işlemeciliği kursu açılmıştır. Projenin amacı, yok olma üzere olan geleneksel meslekleri canlandırmaktır. Söz konusu unsuru koruma noktasında bahsedilen proje önemli bir adım olmakla birlikte günümüzde mesleğin usta sayısının azaldığı görülmektedir.

Geleneksel Toplantılar ve Teşkilatlanmalar

Sözlü kültürün taşıyıcısı geleneksel toplantılar, sohbet ve eğlence odaklıdır. Bu toplantılar, yörelere göre farklı isimler almaktadır. Elazığ-Kürsübaşı Geceleri, Erzincan-Sıra Gecesi ve Herfene, Afyonkarahisar-Gezekler, İzmir-Delikanlı Odaları, Kütahya-Yaren Teşkilatı ve Gezek, Manisa-Kula Yarenleri, Adıyaman-Harfane Gecesi, Diyarbakır-Eyvân Geceleri, Şanlıurfa-Sıra Gecesi ve Dağ Yatı Geleneği, Çankırı-Yaran, Konya-Konya Oturakları, Bolu-Birikme, Gümüşhane-Herfene, Balıkesir-Barana, Bursa-Gezek, Kocaeli-Keten Helva Çekimi, Van-Oturmah, Ankara-Ferfene, Gaziantep-Barak Oda Geleneği, Sakarya-Yalaza, Kırşehir-Helebiş Gecesi isimleriyle geleneksel toplantılarını ulusal envantere kaydettirmiştir. Mardin adına kayıtlı olan unsur ise Leyli Gecesi adını taşımaktadır.

Eğlence odaklı bir geleneksel toplantı olan Leyli Gecesi, uzun yıllar geçiş dönemi eğlencelerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Son yıllarda geçiş dönemi eğlencelerindeki yerini kaybetmeye başlamasına karşın çeşitli icra ortamlarında devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Mardin’in çok kültürlü kimlik yapısının bu eğlencelere yansıdığı görülmektedir. İcra yeri, zamanı, süresi ve sırası açısından herhangi bir kısıtlamanın bulunmadığı Leyli Gecesi, kendi içerisinde bazı kurallara sahiptir. Kadın-erkek karışık düzenlenen gecelerde alkol alınmaması, eğlence ortamının adabına uygun davranışlar sergilemeyen katılımcıların ortamdaki uzaklaştırılması, müzik icrası esnasında sessizliğin sağlanması, bu kurallar arasında sayılabilir. İkramlar, geceyi düzenleyen bütçesine göre değişmektedir. Türkçe, Arapça, Kürtçe ve Süryanice türkülerin okunduğu eğlencede, giyim-kuşam açısından kesin bir sınırlama bulunmamaktadır (Uygur, 2014: 87-92). Günümüzde düğün, sünnet, asker uğurlama gibi geçiş dönemi eğlencelerinin yanı sıra çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından da Leyli Gecesi düzenlendiği görülmektedir. Mardin Büyükşehir Belediyesi ve Mardin Müzesi Müdürlüğü, belirli aralıklarla bu geceleri düzenlemektedir. Bunlara ek olarak turistik amaçlı olarak çeşitli eğlence mekânlarında da Leyli Gecesi yapılmaktadır. Eğlence mekânlarında düzenlenen Leyli Geceleri, geleneksel icra ortamındaki

pek çok özelliğini kaybetse bile söz konusu unsurun canlı tutulmasını sağlamaktadır. Mardin Müzesi Reyhani Müzik Grubu, çevredeki çeşitli illerin belediyeleri tarafından düzenlenen etkinliklere katılarak Leyli Gecesi yapmakta ve unsurun görünürlüğüne hizmet etmektedir (URL.10-11).

Doğum Öncesi / Sonrası ve Çocukluk Çağı Gelenekleri

Kutlu bir olay kabul edilen doğum geçişine ait pratikler, Anadolu'nun hemen her yerinde küçük farklarla yaşatılmaktadır. Bu pratikler; doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrası olarak tasnif edilmektedir. Ulusal envantere Mardin adına bu pratiklerden sadece "Diş Hediği" kaydedilmiştir. Diş hediğine yörede "Selika" adı verilmektedir. Çocuğun ilk dişi sebebiyle akrabalar ve komşular davet edilmekte, nohut ve buğday pişirilerek hedik yapılmaktadır (Ayan, 2012: 150).

Envanter detaylı incelendiğinde söz konusu unsur başlığı altında kırklama, beşik hazırlama, sünnet, kütük atma, köstek kırma, aydeş pişirmesi, adım çöreği gibi unsurların çeşitli yörelerce ulusal envantere işlendiği görülmektedir. Bu pratiklerden bazıları, küçük farklılıklarla Mardin yöresinde de yaşatılmaktadır. Doğum sonrası çevredekilere ikram edilen Meryem tabağı (Ayan, 2012: 147), kırk demir halkadan oluşan kırklık tası ile yapılan kırklama (Balaban ve Çınar, 2021: 80) ve bebek çeyizi bunlar arasında sayılabilir. Bu aşamada doğum ve çocukluk çağı hususunda il envanterinin güçlendirilmesi gerektiği ifade edilebilir.

İnanç ve İnanışlara Bağlı Gelenek ve Uygulamalar

Başlık altında Mardin ili adına Yağmurun Gelini (Buka Barane) ve Geleneksel Dövme Sanatı (Dövme, Dövün, Döğün) kaydedilmiştir.

Yağmurun uzun süre yağmadığı ve kuraklığın arttığı dönemlerde tekrar yağmur yağdırmak için bazı ritüeller gerçekleştirilir. Türbe ziyaretleri, çeşitli halk inanışlarından kaynaklanan uygulamalar ve çocuk oyunları bu ritüeller arasında sayılabilir. Anadolu'da ve Türk dünyasında yağmur yağdırmak için çocuklar tarafından oynanan ve farklı adlarla anılan Çömçeli Gelin oyununun bir benzeri Mardin ilinde Yağmurun Gelini adıyla oynanmaktadır. Bu oyunda çocuklar bir kukla yapmakta ve bu kuklayı ev ev dolaştırarak tekerleme söylemektedir. Ev sahiplerinden bulgur istenmekte ve diğer evleri dolaşmak üzere ayrılan çocukların arkasından su dökülmektedir. Aynı oyuna Ağrı ve Diyarbakır yörelerinde de rastlanmaktadır (Kobya, 2014: 212-213; Ayan, 2012: 218).

İnanç ve inanışlara bağlı uygulamalar ve gelenekler kapsamında Mardin adına kaydedilen bir diğer unsur, dövme sanatıdır. Envanter incelendiğinde bu sanatın sadece Mardin adına kaydedildiği, diğer yörelerin benzer bir kaydı olmadığı görülmektedir. İnsanın kendisini sembollerle ifade etme aracı olan dövme, günümüzde dinî ve ekonomik sebeplerden dolayı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalsa da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde sürdürülmektedir. Sayılan bölgelerde en çok Mardin ilinde dövmelere rastlanmaktadır. Bu durum, Mardin'in çok kültürlü yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Süryaniler, Müslümanlar ve Ezidilerin dövmelerinin benzer araçlar kullanılarak yapılması ve benzer figürler taşıması, bu durumun bir yansımasıdır (Anşin ve Kara, 2023: 76). Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde dövme sözcüğü "dek" kelimesi ile karşılaşmakta olup dövme yapan erkeğe "dek kak", bayana "dekkake", dövme yaptıran erkeğe "medkuk", kadına "medkuke" denilmektedir (Önal Çapık, 2020: 8). Dövme, en çok lohusa kadının sütü, öd ve is karışımından yapılmaktadır. Çoğunlukla ellerde ve yüzün çene ile alın kısmında görülen dövme yapımının arkasında; nazardan ve hastalıklardan korunma, uğur, süsleme ve Süryaniler özelinde kimlik

ifadesinin aracı olma motivasyonları yatmaktadır. Günümüzde dövme yapımı azalmakla birlikte Mardin yöresinde özellikle kadınların, kız çocuklarına bu geleneği öğrettiği ifade edilmektedir. Mazıdağı ilçesinde yapılan bir araştırmada en az üç neslin temsilcileri arasında dövme yapma geleneğinin sürdürüldüğü tespit edilmiştir (Karakaş ve Yaşar, 2022). Buna ek olarak zaman zaman medyada yer alan “Güneydoğulu Kadınların Asırlardır Vazgeçemediği Acılı Güzellik: Dövme”, “Duyguların işareti ‘deq’”, “Güneydoğunun dövmesi ‘dek’ tarihe karışıyor” (URL.12-13-14) başlıklı haberlerde dövme geleneğinin günümüz koşullarında var olma çabası içerisinde olduğu aktarılmaktadır. Sınırlı ölçüde devam ettirilen bu gelenek, Orta Asya’dan Anadolu’ya uzanan kadim geleneklerden biridir. Mardin ilinde yapılan dövmelerin Orhun Yazıtları, Özgür Turfan Yazmaları, Uyuk Arjan Yazıtları, tamgalar ve ilk yazılı Türk kaynaklarındaki işaret, motif ve harflerle benzeşmesi, bu durumun bir yansımasıdır (Hazar, 2007: 350; Begiç ve Önal Çapık, 2020: 160). Söz konusu geleneğin günümüz şartlarında varlığını devam ettirme olanağının zorlaştığı görülmektedir. Bu noktada geleneğin modernite ile harmanlanarak geleneksel dövme sanatına yeni formlar kazandırılması gerekmektedir. Dövmelerdeki motiflerin moda sektörüne taşınarak giysilerde kullanılması bu adımlardan biridir. Konu ile ilgili yapılmış olan bir çalışmada (Önal Çapık, 2020) bu yönde tasarımların yapıldığı görülmektedir. Bu ve benzeri yaklaşımlarla geleneksel dövme sanatı, Mardin kent kimliğinin yansıtılmasındaki sembollerden biri hâline getirilebilir.

Takvime Bağlı İnanış, Kutlama ve Gelenekler

İnsanın zamanı kontrol etme çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkan halk takvimi, uzun yıllar sonucu elde edilen deneyime dayanmakta ve insan-tabiata ilişkisini düzenlemektedir. Halk takviminin şekillenmesindeki en önemli unsur, toplumların ana geçim kaynaklarıdır. Tarım ve hayvancılık toplumları, doğanın ve mevsimin şartlarına göre üretim faaliyetlerini planlamak zorundadırlar. Dolayısıyla doğanın üreme ve üretmeye izin verdiği zamanlar bu tür toplumlarda önemsenmiş, kutsanmış ve kutlana gelmiştir (Erol, 2018: 120). SOKÜM envanterine “Çoban Bayramları: Koç katımı, yünüm-koyun yüzdürme” unsuru olarak Mardin ili adına kaydedilen “Berivan” da hayvancılık eksenli törenlerden biridir. Bu tören, davarların yılın ilk süt sağma günü için ağıl dışına çıkmalarını kutlamak amacıyla düzenlenmektedir. Sağılan ilk süt, hayvanı olmayan ailelere dağıtılmaktadır. Ayrıca bu günü kutlamak amacıyla şölenler düzenlenmekte ve ziyafetler verilmektedir (URL.15).

Anadolu sahasında Hıdırellez, çiğdem aşısı, mayıs yedisi, nevrüz, koç katımı gibi takvime bağlı birçok inanış ve uygulama bulunmaktadır. Türkler tarafından baharın gelişini ve doğanın canlanmasını kutlamak amacıyla düzenlenen Hıdırellez törenleri, SOKÜM ulusal envanterine pek çok il adına kaydedilmiştir (Karabudak, 2023: 734). Mardin de bu illerden biridir. Hıdırellez kutlamalarında şans, bereket, bolluk, şifa ve nazardan korunma amaçlı pek çok pratik geliştirilmiştir. Mardin’de doğanın uyanışını kutlamak için halk takvimine bağlı olarak kutlanan başka bir bayram, Hessit Merene adıyla SOKÜM envanterine kaydedilmiştir. Bu bayram, Mayıs ayı içerisinde bir hafta süren etkinliklerle kutlanmaktadır. Halk takvimine bağlı kutlama geleneği olarak envantere kaydedilen son unsur, Serisali adını taşımaktadır. Yeni yılın gelişi sebebiyle 13 Ocak tarihinde kutlanmaktadır (URL.16).

Geleneksel Halk Dansları

Halk dansları, ait oldukları toplumun sosyal yaşantısını, kültürel zenginliğini ve bilgi birikimini yansıtmaktadır. Geleneksel halk danslarında insan-tabiata, insan-hayvan, toplumsal ilişkiler ve üretim konu edilmektedir (Bali, 2017: 81). Ulusal envantere Mardin adına geleneksel halk dansı olarak “Reyhani” kaydedilmiştir. Reyhani, yukarıda bahsi geçen Leyli gecelerinin ve geçiş dönemi eğlencelerinin en önemli parçalarından biridir. Mardin’in çok kültürlü yapısının etkilediği Reyhani dansının ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli efsaneler

anlatılmaktadır. Bir eğlencede daha henüz o zamanlar adı konulmamış olan Reyhani müziğinin icrası esnasında bir yılanın ağzında iki çiçek tohumu ile gelmesi ve bu tohumlardan “Reyhan” bitkisinin çıkması, sarhoş olan bir papazın oyunu ve duası bu efsaneler arasındadır. Reyhani müziğinin icrasında kanun, cümbüş, ud, keman, darbuka ve zilli def gibi enstrümanlar kullanılmaktadır. Dansın temel figürleri arasında yelpaze, fiske, üçlü figür ve çökmeler yer almaktadır. Hasat sonrası yaratıcıya şükür, sevgiliye edilen bağlılık yemini figürlerin sembolize ettiği anlamlardandır. Beden folkloru bağlamında Reyhani dansı fiziksel, zihinsel ve ruhsal açıdan terapi işlevlerini yerine getirmektedir. Günümüzde geleneksel icra bağlamının yanında turistik mekânlarda icra edilen Reyhani dansının yapısal açıdan bazı dönüşümlere uğradığı görülmektedir. Dansın korunması ve yaşatılması noktasında Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin Müzesi gibi kurum-kuruluşların yürüttüğü canlandırma faaliyetleri, söz konusu unsurun kent imgesi hâline gelmesinde kıymetli çabalar olarak görülmektedir (Uygur, 2015: 480-495; Altun ve Öztokmak, 2019: 841-846).

Değerlendirme, Sonuç ve Öneriler

Ulusal envantere kayıtlı 1497 unsurun 15 adedi Mardin adına kayıtlıdır. Bu unsurlar; geleneksel el sanatı ustalığı, geleneksel mimari ve yapı ustalığı, geleneksel halk dansları, geleneksel toplantılar ve teşkilatlanmalar, takvime bağlı gelenek, inanış ve kutlamalar olmak üzere 5 alanda kaydedilmiştir. Ulusal envanter incelendiğinde toplam 36 adet unsur başlığının bulunduğu görülmektedir. Mardin’in 31 unsur başlığı altında herhangi bir unsur kaydı bulunmamaktadır.

Unsur kaydedilmeyen alanlardan biri, ahiretlik, yol kardeşliği ve akrabalık gelenekleridir. Mardin’de etnik-dini gruplar arasında kurulan manevi sanal akrabalık biçimlerinden süt akrabalığı ve kirvelik bulunmaktadır. Envanter incelendiğinde kirvelik unsurunun Iğdır, Muş, Batman, Sivas ve Şanlıurfa yörelerince kaydedildiği görülmektedir. Toplumsal kabul görmüş bu akrabalık biçimleri envantere kaydedilebilir.

Unsur kaydedilmeyen bir diğer alan, mutfak kültürüdür. Çok kültürlü yapısıyla zengin bir mutfak kültürüne sahip olan Mardin’in bu alanda unsur kaydettirmesi, zenginliğin belgelenebilmesi açısından önem arz etmektedir.

Doğum öncesi/ sonrası ve çocukluk çağı gelenekleri başlığında dış hediğinin envantere eklendiği görülmektedir. Ancak evlilik ve ölüm geçişiyle ilgili herhangi bir unsur kaydedilmemiştir.

Geleneksel festival ve şenlikler alanında Mardin adına herhangi bir unsur kaydedilmemiştir. Önceki yıllarda bağ-bozumu, kiraz ve uçurtma festivallerinin düzenlendiği Mardin’de bu festivallerden bazıları; çeşitli sebeplerle günümüzde yapılmamaktadır. Festivallerin sürekliliği hem turizm alanına hem de şehrin görünürlüğüne katkı sağlayacaktır.

Envantere kaydedilen geleneksel el sanatlarından cam altı resmi ve telkârının turizm açısından önemli bir potansiyel oluşturduğu görülmektedir. Mardin Artuklu Üniversitesi ve belediyeye bağlı çeşitli oluşumların koruma ve yaşatma faaliyetlerinin bu noktada etkili olduğu ifade edilebilir. Semercilik, binek hayvanlarına ihtiyacın azalması; bakırcılık ve demircilik ise fabrikasyon ürünlerin artması sebebiyle yok olma tehlikesi yaşamaktadır.

Ulusal envanterdeki diğer unsurlardan Reyhani halk dansı ve Leyli Gecesi icra bağlamlarında değişiklik olmakla birlikte yaşatılmaya devam etmektedir. Geleneksel dövme uygulamasının ise çeşitli sebeplerle eski yerini kaybetmeye başladığı görülmektedir. Bu noktada daha önce belirtildiği gibi dövme motiflerinin moda tasarımı alanına taşınması gibi yeni yaklaşımların geliştirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak pek çok uygarlığın buluşma noktası olan Mardin, zengin kültürel yapısıyla dikkat çekmektedir. Bu zenginliğin SOKÜM il ve ulusal envanterlerinde yer alması, şehrin görünürlüğüne katkı sağlayacaktır. Hâlihazırda “UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı” yolculuğunu sürdüren Mardin’in hak ettiği kültürel potansiyele ulaşmasında SOKÜM çalışmaları önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Allak, F. (2024). Mardin’deki Gümüş Telkâri Atölyeleri ve Ustaları Üzerine Bir Araştırma. **Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi**. 14, 1370-1391.
- Altun, I. ve Akyüz Öztokmak, Ç. (2019). Reyhanî: An Authentic Combination of Music and Dance in Mardin. **Folklor/Edebiyat**. 25(100), 839-848.
- Anşin, G., ve Kara, B., (2023), Mardin’de Din ve Dövme (Deq) İlişkisi. **Milli Kültür Araştırmaları Dergisi**. 7 (1), 70-83.
- Avcı, C. (2021). Kaşar: Ekolojik Bir Kent İmgesi Örneği. **Kültür Araştırmaları Dergisi**. (9), 259-276.
- Ayan, A. Ü. (2012). **Mardin Folkloru**. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, SBE.
- Balaban, T., ve Çınar, C. (2021). Geçiş Dönemlerinde Kadının Rolü: Savur Örneği. **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**. 14(33), 71-93.
- Balıkçı, Ş. (2018). Şahmeran Efsanesi ve Yılan Tılsımlarının Psikanalitik Açından Değerlendirilmesi. **Uluslararası Folklor Akademi Dergisi**. 1 (1), 53-64.
- Bali, A. (2017). Halk Oyunları Üzerine Halkbilimsel Bir Araştırma: Mersin İli Silifke İlçesi Örneği. **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**. 33(33), 78-91.
- Baysal, M. (2010). **Bir halk sanatı olan camaltı resim ve günümüz örneklerinde gözlenen temalar**. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, SBE.
- Begiç, H. N. ve Çapık, Ö. H. (2020). Anadolu Kültüründe Damga/Tamga/Dövme: Mardin Örneği. **Milli Folklor**, 16, (126),153-74.
- Çapık, Ö., H. (2020). **Mardin ve Çevresinde Dövme Geleneği Ve Giysi Tasarımlarına Uygulanabilirliği**. Yüksek Lisans Tezi. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Erol, M., (2018). “Kilis ve Çevresinde Zeyrat Günleri Geleneği”. **Gaziantep University Journal of Social Sciences**. 17 (1), 113-122.
- Hazar, M. (2007). Mardin Kızıltepe-Bozhöyük Yöresinde Beden İşaretleri. **Diyarbakır ve Makalelerle Mardin Cilt III**, İstanbul: İmak Ofset, 347-365.
- Karabaşa, S. (2009). Somut olmayan kültürel miras envanteri. **Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi**. (7), 179-182.
- Karabudak, G. (2023). Kültürel Mirasın Korunması: Gaziantep SOKÜM İl Envanteri Analizi. **100. Yılında Cumhuriyet Dönemi Gaziantep**. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları. 726-742.

Karakaş, R. ve Yaşar, F. (2022). Kadim Bir Geleneğin Taşıyıcısı Mazıdağı Kadınları ve Dövme Sanatı Üzerine Bir Değerlendirme. **Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. 10 (2),19-28.

Kobya, E. Ş. (2014). **Türkiye’de Yağmur Törenleri ve Yağmurla İlgili İnanışlar**. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, SBE.

Nas, E. (2016). Türk Halk Resminde Eklektik Bir Üslup: Camaltı Resimler. **Milli Folklor** (112), s. 95-106.

Nas, E. (2018). Türk Kültüründe Camaltı Resimler”. **II. Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Çalıştayı Bildiri Kitabı**. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Varlıkları Daire Başkanlığı Kültürel Miras Koruma Müdürlüğü. 75-84.

Oğuz, M. Ö. (2009). **Somut olmayan kültürel miras nedir?**. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.

Oğuz, M. Ö. (2013). Terim olarak somut olmayan kültürel miras. **Milli Folklor**. (100), 5-13.

Özaltaş S., G. ve Akyüz, İ. (2021). Telkari Sanatı’nın Kültürel Miras ve Turizm Açısından Değerlendirilmesi. **International Journal of Mardin Studies**. 2(2), 18-30.

Uygur, H. K. (2013). Geleneksel Mardin Leyli Gecelerinin Dans İcrası: Reyhani. **8. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildiriler-I**. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. 479-500.

Uygur, H. K. (2014) Mardin’in geleneksel eğlencesi: Leyli Gecesi. **Milli Folklor**. 13 (102), 86-98.

Yeşilbaş, E. (2018). Mardin Müzesi’nde Bulunan 17.-19. Yüzyıl Gümüş Bilezik Örnekleri. **Journal of Turkish Studies**. 13(3), 793 - 808.

WEB Kaynakları

URL.1: <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-TR-PDF.pdf> (e.t. 24.02.2024).

URL.2:<https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-Somut-Olmayan-K%C3%BClt%C3%BCrel-Miras-Listeleri> (e.t. 24.02.2024).

URL.3:<https://aregem.ktb.gov.tr/TR-50839/somut-olmayan-kulturel-miras-envanter-calismalari.html> (e.t. 25.02.2024).

URL.4:<https://aregem.ktb.gov.tr/Eklenti/120540,somutolmayankulturelmirasturkiyeulusalenvanterisayisaltabloxlsx.xlsx?0> (e.t. 07.03.2024).

URL.5:https://www.youtube.com/watch?v=_ohAbcbSo9s&ab_channel=UmaylaYa%259Fam (e.t. 08.03.2024).

URL.6:<https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/100706,uypp---artuklu-yonetim-planipdf.pdf?0> (e.t. 08.03.2024).

URL.7: <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/mardinde-3-kusak-bir-arada-unutulmaya-yuz-tutmus-bakircilik-isini-yapiyor/2987338> (e.t. 08.03.2024).

URL.8:<https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/mardin/yok-olmaya-yuz-tutmus-semircilik-teknolojiye-direniyor-12943678> (e.t. 08.03.2024).

URL.9:<https://www.mardinsoz.com/haber/mardinin-son-demircisi-16603.html>(e.t. 09.03.2024).

URL.10:<https://www.aa.com.tr/tr/yasam/mardinde-300-yillik-leyli-gecesi-yasatiliyor/732381> (e.t. 11.03.2024).

URL.11:<http://www.mardin.bel.tr/mardinin-tarihi-ve-kulturel-degerleri-gelecek-nesillere-aktariliyor> (e.t. 12.03.2024).

URL.12:<https://www.haberler.com/guncel/guneydogulu-kadinlarin-asirlardir-vazgecemedigi-7045786-haberi/#:~:text=Mardin'in%20K%C4%B1z%C4%B1ltepe%20%C4%B0l%C3%A7esi%20Alaku%C5%9F,de%20Deq%20olarak%20adland%C4%B1r%C4%B1l%C4%B1yor.>(e.t. 14.03.2024)

URL.13: <https://gazete.firat.edu.tr/duygularin-isareti-deg.html#:~:text=Her%20%C3%A7izgisinin%20anlam%C4%B1%20ve%20hikayesi,bereketi n%20ve%20g%C3%BCe%C3%BCn%20sembol%C3%BC%20olmu%C5%9Ftur.> (e.t.14.03.2024).

URL.14:[https://www.aa.com.tr/tr/yasam/guneydogunun-dovmesi-dek-tarihe-karisiyor/1040769#:~:text=%C5%9Eanl%C4%B1urfa%20ve%20%C3%A7evresinde%2060%20ya%C5%9F,Arap%C3%A7a%20"Medkuke"%20deniliyor.](https://www.aa.com.tr/tr/yasam/guneydogunun-dovmesi-dek-tarihe-karisiyor/1040769#:~:text=%C5%9Eanl%C4%B1urfa%20ve%20%C3%A7evresinde%2060%20ya%C5%9F,Arap%C3%A7a%20) (e.t. 14.03.2024).

URL.15:<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mardin/kulturatlasi/berivan>(e.t. 14.03.2024).

URL.16:<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mardin/kulturatlasi/hesit-merene>(e.t. 14.03.2024).